

УДК 347.67(477)

ВИЗНАЧЕННЯ ТА СУТНІСТЬ ЗАПОВІДАЛЬНОГО ВІДКАЗУ ЯК ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ПРАВОВІДНОСИН ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

DEFINITION AND NATURE OF LEGATE AS THE BASIS OF RELATIONSHIPS BY THE CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE

Цибульська О.Ю.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

В статті заповідальний відказ досліджується як інститут цивільного права та як формальний акт. Як інститут цивільного права заповідальний відказ визначається сукупністю цивільно-правових норм, що регулюють відносини, які виникають внаслідок цього розпорядження.

Як формальний акт заповідальний відказ є розпорядженням заповідача в межах заповіту, що за своєю сутністю є одностороннім правочиним, оскільки опосередковується існуванням волі заповідача, та для виникнення правовідносин внаслідок якого необхідні інші юридичні факти (смерть заповідача, наявність заповіту, який містить розпорядження про заповідальний відказ, прийняття спадкоємцем спадщини, прийняття заповідального відказу відказоодержувачем), що разом із волею заповідача є юридичним складом.

Визначається, що внаслідок заповідального відказу, як і будь-якого іншого одностороннього правочину, виникають недоговорні регулятивні зобов'язальні правовідносини.

Ключові слова: спадкування, заповіт, заповідальні розпорядження, вигодонабувач, спадкоємець за заповітом, зобов'язання, кредитор, боржник.

В статье завещательный отказ исследуется как институт гражданского права и как формальный акт. Как институт гражданского права завещательный отказ определяется совокупностью гражданско-правовых норм, регулирующих отношения, которые возникают в результате этого распоряжения.

Как формальный акт завещательный отказ является распоряжением завещателя в пределах завещания, что по своей сущности является односторонней правовой сделкой, будучи опосредованным существованием воли завещателя, и для возникновения правоотношений в результате которого необходимы другие юридические факты (смерть завещателя, наличие завещания, которое содержит распоряжение о завещательном отказе, принятие наследником наследства, принятие завещательного отказа отказоодержателем), что наряду с волей завещателя является юридическим составом.

Определяется, что в результате завещательного отказа, как и любой другой односторонней правовой сделки, возникают недоговорные регулятивные обязательственные правоотношения.

Ключевые слова: наследование, завещание, завещательные распоряжения, выгодоприобретатель, наследник по завещанию, обязательство, кредитор, должник.

In the article a legacy is investigated as an institute of civil law and as a formal act. As an institute of civil law, a legacy is determined by totality of civil legal norms that regulate relations that arise up as a result of this order.

As a formal act, a legacy is the order of testator within the limits of testament, that after the essence is an unilateral legal contract, as will mediate existence of will of testator, and for the origin of legal relationships as a result of that other legal facts (death of testator, testacy, that contains an order about a legacy, acceptance by the heir of inheritance, acceptance of legacy of legatee), that together with will of testator is legal composition, are needed.

It is determined that as a result of legacy, as well as any other unilateral legal contract, there are uncontractual regulatory obligation legal relationships.

Key words: inheritance, testament, testamentary orders, remunerative receiver, beneficiary under will, obligation, creditor, debtor.

Актуальність теми зумовлена тим, що ЦК України значно ширше і детальніше, порівняно з попереднім цивільним законодавством, регулює відносини, пов'язані з переходом прав, що належали померлому, до його спадкоємців. Не є винятком й відносини, що виникають внаслідок заповідального відказу. Разом із тим доцільним є дослідження безпосередньо сутності заповідального відказу як підстави виникнення правовідносин та визначення характеру останніх, оскільки до кінця в цивілістиці окреслене питання є не вирішеним.

В науці цивільного права мають місце окремі праці фахівців з дослідження заповідального відказу. Серед основних вітчизняних та зарубіжних дослідників цієї проблеми варто виділити таких: В.М. Гордона, Ю.О. Заїку, В.М. Ігнатенко, Є.О. Рябоконт, С.Я. Фурсу, Є.І. Фурсу, Б.Л. Хаскельберга, Г.Ф. Шершеневича та ін. Втім, цілісного та комплексного наукового аналізу зазначеного питання проведено не було.

Враховуючи наведене вище, дійсне дослідження є своєчасним та має важливе значення.

Метою цієї статті є дослідження сутності заповідального відказу як підстави виникнення правовідносин за цивільним законодавством України.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені такі завдання: надати визначення та розкрити сутність заповідального відказу в сучасному цивільному праві України як підстави виникнення правовідносин; дослідити характер цих правовідносин.

Так, можливість встановлювати в заповіті заповідальний відказ передбачена ч. 1 ст. 1237 ЦК України, що має назву «Право заповідача на заповідальний відказ», відповідно до якої заповідач має право зробити у заповіті заповідальний відказ [1].

Аналогічне положення передбачено також п. п. 4 абз. 1 п. 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 № 7, в якому вказується право заповідача зробити в заповіті заповідальний відказ [2].

На думку С.Я. Фурси, зі змісту цієї норми не зрозуміло, яке право має заповідач щодо заповідального відказу [3, 28–43]. Л.В. Шевчук також стверджує, що визначення заповідального відказу тільки як права недостатньо для усвідомлення змісту і значення заповідального розпорядження, можливість реалізації якого передбачена даною нормою, тому слід розрізнити у понятті заповідального відказу розуміння його як правового інституту і як формального акту.

Як інститут цивільного права заповідальний відказ є сукупністю норм, спрямованих на регулювання відносини, які виникають внаслідок цього розпорядження заповідача.

В якості формального акту заповідальний відказ – це розпорядження в межах заповіту [4, 30–31].

За своїм призначенням заповідальний відказ як розпорядження заповідача відповідно до ст. 1238 ЦК України, що має назву «Предмет заповідального відказу», полягає в покладенні обов'язку на спадкоємця виконати певні дії майнового характеру (передати майнове право або передати у власність чи за іншим

речовим правом річ, що входить або не входить до складу спадщини), у межах реальної вартості майна, яке перейшло до нього, з вирахуванням частки боргів спадкодавця, що припадають на це майно, на користь відказоодержувача, який, в свою чергу, має право вимоги до спадкоємця.

На думку Б.Л. Хаскельберга, заповідальний відказ можна визнати як підставу виникнення зобов'язального правовідношення, внаслідок якого спадкоємець зобов'язаний виконати певну дію майнового характеру на користь легатарія, а легатарій вправі вимагати від спадкоємця виконання зазначеної дії [5, 83–84].

В.В. Васильченко також зазначає, що відносини, які складаються з приводу заповідального відказу, є зобов'язальними правовідносинами, підстави і зміст яких визначив заповіт [6, 323].

Для визначення зобов'язального характеру правовідносин, що виникають внаслідок заповідального відказу, необхідно визначити загальні особливості зобов'язань як виду цивільних правовідносин. Так, специфіка зобов'язання як цивільного правовідношення полягає в такому: зобов'язання в основному опосередковують процес переміщення майна або інших результатів праці; зобов'язальні правовідносини встановлюються з конкретним суб'єктом і, отже, мають відносний характер; зобов'язання містять обов'язок вчинити певні активні позитивні дії (однак іноді можуть включати і пасивні дії); вирішальне значення для юридичного змісту зобов'язань має надана управомоченій особі можливість вимагати певної поведінки від зобов'язальної особи. Саме тому в зобов'язальних правовідносинах суб'єктивне право іменується правом вимоги, а обов'язок – боргом.

Отже, зобов'язання – це цивільне правовідношення, через яке одна особа (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої особи (кредитора) певні дії або утриматися від певних дій, а кредитор має право вимагати від боржника виконання певних дій [7, 6–8].

Застосовуючи теоретичні засади зобов'язань, можна виділити визначальні ознаки того, що правовідносини, які виникають внаслідок заповідального відказу, мають зобов'язальний характер. Так: сторонами цих правовідносин є конкретно визначені особи – відказоодержувач – особа, якій належить право вимоги і спадкоємець – особа, яка несе обов'язок виконати певні дії на користь відказоодержувача, що відповідають його праву вимоги; об'єктами даних правовідносин є дії, пов'язані з передачею майнових прав або речей, оскільки спадкоємець зобов'язується виконати певні дії з передавання майнового права або речі на користь відказоодержувача; здійснення суб'єктивного права відказоодержувача можливе тільки у разі здійснення спадкоємцем дій, що складають його обов'язок, оскільки відказоодержувач (легатарій) не може отримати річ або майнове право, відказаних йому за заповідальним відказом заповідачем, без сприяння спадкоємця, який зобов'язаний йому такі майнові вигоди надати; правовідносини, що виникають внаслідок заповідального відказу, опосередковують динаміку цивільного обігу.

Отже, визначення загальних рис правовідносин, що виникають внаслідок заповідального відказу, дозволяє погодитись з існуючою в теорії цивільного права думкою, що вони за своєю сутністю є зобов'язаннями.

Залежно від підстав виникнення зобов'язання прийнято ділити на договірні і недоговірні. Договірні зобов'язання виникають на підставі домовленості його учасників (дво- або багатосторонній договір). Недоговірні зобов'язання виникають внаслідок інших юридичних фактів (одностороннього правочину, заподіяння шкоди, рятування майна тощо) [8, 393].

В юридичній літературі немає єдиної точки зору щодо визнання зобов'язальних правовідносин, що виникають внаслідок заповідального відказу, договірними або недоговірними, оскільки нез'ясованим залишається питання про сутність заповідального відказу як підстави виникнення зазначених правовідносин.

Так, Г.Ф. Шершеневич зазначав, що між заповідачем і спадкоємцем встановлюється договір на користь третьої особи, тобто відказоодержувача, який набуває право вимоги до спадкоємця [9, 773]. М.В. Гордон називав заповідальний відказ заповідальним дорученням, в силу якого заповідач дає доручення виконати що-небудь для іншої особи [10, 58]. На думку С.Я. Фурси, заповіт із заповідальним відказом – це оферта заповідача з умовою, що поряд з правами спадкоємця має виконати й обов'язки. Акцептуючи пропозицію заповідача, спадкоємця має свідомо набувати права та водночас брати на себе встановлені у заповіті обов'язки. Оферта і акцепт – це послідовні дії двох сторін, коли заповідач пропонує умови договору сторонам, і внаслідок цього між спадкоємцем і відказоодержувачем виникають правовідносини.

В протизагагу наведеним позиціям Б.Л. Хаскельберг зазначає наступне: «...о каком договоре между завещателем и наследником можно говорить, если наследник, обязанный исполнить завещательный отказ, до открытия наследства и ознакомления с завещанием может даже и не знать о возложении на него обязательства. Но и независимо от этого основания договорные отношения отсутствуют, поскольку обязанность совершения определенных действий возлагается на наследника не по соглашению с завещателем, а по одностороннему волеизъявлению последнего...», і визнає, що за своєю правовою природою заповідальний відказ є одностороннім волевиявленням заповідача, яке не потребує узгодження не тільки з відказоодержувачем, а й зі спадкоємцем, на якого покладається відповідний обов'язок [5, 81–83]. В.М. Ігнатенко називає заповідальний відказ односторонньою угодою і стверджує, що в спадковому праві зобов'язання, що виникають із односторонніх угод слід віднести до позадоговірних зобов'язань [11, 17]. Ю.О. Заїка визначає, що за своєю правовою природою заповідальний відказ – це односторонній правочин, оскільки вчинення його не вимагає погодження не лише із відказоодержувачем, а й зі спадкоємцем, який лише виконуватиме його [12, 130]. Ще Ю.О. Заїка разом із Є.О. Рябоконею називають запо-

відальний відказ одностороннім розпорядженням спадкодавця [13, 50].

Оскільки заповідальний відказ є розпорядженням в межах заповіту, який, в свою чергу, є одностороннім правочиною, то правильним буде погодитись із думкою тих авторів, які називають заповідальний відказ одностороннім волевиявленням, односторонньою угодою, одностороннім правочиною або одностороннім розпорядженням.

Таким чином, заповідальний відказ – це односторонній правочин всередині іншого цивільного правочину – заповіту [12, 935].

Односторонній правочин – це дія (волевиявлення) однієї сторони, спрямована на встановлення, зміну, припинення цивільних прав і обов'язків (складання заповіту).

Односторонній правочин, як правило, може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила, а права виникають в інших осіб (наприклад, право представника представляти особу, яка його уповноважила на це довіреністю). Проте у випадках, встановлених законом, або за домовленістю з іншими особами односторонній правочин може створювати обов'язки також для інших осіб [15, 296]. Таким є заповідальний відказ, оскільки заповідач своїм одностороннім волевиявленням створює для спадкоємця не право, а обов'язок виконати певні дії на користь відказоодержувача.

Разом із тим, як зазначає В.М. Ігнатенко, під час розгляду односторонніх угод (з 2004 р. – правочинів) як підстав виникнення зобов'язань слід пам'ятати, що не кожна одностороння угода може привести до виникнення зобов'язального правовідношення. У зв'язку із цим, залежно від впливу на динаміку правовідносин, розрізняють допоміжні та односторонні угоди.

Допоміжні – це односторонні угоди, які викликають зміну або припинення існуючих правовідносин. До них належать, наприклад, одностороннє розірвання договору уповноваженим на це контрагентом.

Основні – це односторонні угоди, в силу яких правовідносини встановлюються. Таким, наприклад, є заповіт, який приводить до спадкових правовідносин [11, 17–18; 16]. А отже, заповідальний відказ як односторонній правочин в межах іншого одностороннього правочину (заповіту), що є основним, також можна визнати основним, оскільки внаслідок нього не змінюються і не припиняються, а виникають правовідносини між спадкоємцем і відказоодержувачем.

У розумінні ЦК України зобов'язання, що виникають внаслідок односторонніх правочинів, які відносяться до односторонніх дій, є недоговірними зобов'язаннями.

Таким чином, заповідальний відказ за своєю суттю є одностороннім правочиною, внаслідок якого виникають недоговірні зобов'язання.

Недоговірні зобов'язання за підставами їх виникнення можна поділити на регулятивні та охоронні [17, 75–76]. В основі цього поділу лежать правові норми, що регулюють суспільні відноси-

ни. Норми, що породжують регулятивні недоговірні зобов'язання, мають свою специфіку, а саме: ці норми регулюють «нормальні» суспільні відносини, установлюють «нормальні» правовідносини зобов'язального типу, оскільки один із суб'єктів цього правовідношення зобов'язаний зробити певні дії, а інший вправі вимагати здійснення цих дій. Недоговірні регулятивні зобов'язання, хоча і виникають за відсутності погодженої волі його суб'єктів, останні пов'язані між собою взаємними правами та обов'язками зобов'язального характеру. Виконання цих зобов'язань забезпечується відповідними санкціями – несприятливими для суб'єкта правовими наслідками, передбаченими законом на випадок порушення [7, 20].

Таким чином, відмінність регулятивних зобов'язань полягає в тому, що вони виникають з правомірних дій. Охоронні зобов'язання є, як правило, результатом цивільних правопорушень. У рамках регулятивних недоговірних зобов'язань можна відокремити зобов'язання з односторонніх правочинів [17, 75–76].

Отже, заповідальний відказ як односторонній правочин є підставою виникнення недоговірних зобов'язань, що є регулятивними.

Особливістю зобов'язань із односторонніх дій, як зазначає В.М. Ігнатенко, є те, що вони виникають на підставі умовної угоди як основного правотворючого факту, а для їх повної реалізації потрібен юридичний склад [11, 18].

Юридичним складом є система юридичних фактів, пов'язаних між собою таким чином, що правові наслідки настають лише при наявності всіх елементів цієї сукупності, які окремо можуть взагалі не мати правового значення або породжують не ті наслідки, яких прагнули досягти суб'єкти права.

Юридичні склади підрозділяються на прості і складні. Прості юридичні склади є сукупністю фактів, які можуть накопичуватися в довільній послідовності, важливо лише, щоб у якийсь визначений момент вони всі були в наявності. Складними системами юридичних фактів є юридичні склади, які породжують правові наслідки за умови виникнення складових їх юридичних фактів у строго визначеному порядку і наявності їх разом узятих у потрібний час [15, 279–280].

Зобов'язання, що виникло внаслідок заповідального відказу, слід віднести до складної системи юридичних фактів, оскільки в такому разі, на підставі односторонньої угоди – заповідального відка-

зу, зобов'язання між останнім і відказоодержувачем виникає при умові прийняття спадщини спадкоємцем. Знову ж таки, зазначене зобов'язання виникне лише при вимозі відказоодержувача, оскільки він може відмовитися від прийняття відказу. Тому зобов'язання із заповідального відказу виникає на підставі юридичного складу, до якого входять: одностороння угода (з 2004 р. – односторонній правочин) заповідача, яка полягає в формулюванні в заповіті розпорядження щодо обов'язку для спадкоємця виконати певну дію на користь однієї або кількох осіб; настання події – смерті заповідача, яка призводить до можливості спадкоємців вирішити питання про прийняття спадщини; одностороння угода (правочин) спадкоємця з прийняття спадщини. У такому разі до спадкоємця у відповідній частині переходять права і обов'язки заповідача, в тому числі й обов'язок виконати заповідальне розпорядження в межах дійсної вартості спадкового майна, що перейшло до нього; одностороння угода відказоодержувача, в якій виражена його воля на прийняття заповідального відказу [18, 34]. Слід зазначити, що ст. 1271 ЦК України передбачає, що заповідальний відказ приймається шляхом пасивної поведінки (мовчазної згоди), встановлюючи, що у випадку, коли протягом шести місяців з часу відкриття спадщини відказоодержувач не відмовився від заповідального відказу, вважається, що він його прийняв. Звичайно, це не означає, що відказоодержувач, дізнавшись про відкриття спадщини, не може звернутися з заявою про прийняття заповідального відказу. Але переважним способом прийняття тут все ж визнається відсутність заперечення (відмови) проти заповідального відказу [19, 1235].

З урахуванням зазначеного можна стверджувати, що при визначенні заповідального відказу як інституту цивільного права він є сукупністю цивільно-правових норм, що регулюють відносини, які носять зобов'язальний характер. Такі зобов'язання можна назвати недоговірними і регулятивними, оскільки як формальний акт заповідальний відказ – це розпорядженням заповідача в межах заповіту, що за своєю сутністю є правочином, який опосередковується існуванням волі заповідача, та для виникнення правовідносин внаслідок якого необхідні інші юридичні факти (смерть заповідача, наявність заповіту, який містить розпорядження про заповідальний відказ, прийняття спадкоємцем спадщини, прийняття заповідального відказу відказоодержувачем), що разом із волею заповідача складають юридичний склад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
2. Про судову практику у справах про спадкування: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 №7 // Вісник Верховного суду України – 2008 р. – № 6. – Ст. 17.
3. Фурса С.Я. Становлення і розвиток спадкування в Україні / С.Я. Фурса // Юриспруденція: теорія і практика. – 2007. – № 11. – С. 28–43.
4. Шевчук Л.В. Поняття заповідального відказу / Л.В. Шевчук // Науковий вісник Чернівецького університету. – 1999. – Вип. 48. – С. 30–34.
5. Хаскельберг Б.Л. Правоотношение из завещательного отказа и его элементы / Б.Л. Хаскельберг // Цивилистические исследования. – Вып. 1: Сборник научных трудов памяти проф. И.В. Федорова / Под ред. Б.Л. Хаскельберга, Д.О. Тузова. – М., – 2004. – С. 78–111.

6. Васильченко В.В. Сутність та характер сингулярного наступництва за заповідальними відказами / В.В. Васильченко // Науковий вісник юридичної академії Міністерства внутрішніх справ. – 2004. – № 1. – С. 321–324.
7. Цивільне право України: підруч.: в 2-х т. / [Є.О. Харитонов, І.А. Безклубий, В.В. Луць та ін.]; за ред. Є.О. Харитонova, Н.Ю. Голубевої. – Х.: Одиссей. – Т. 2. – 2008. – 872 с.
8. Харитонов Є.О. Цивільне право України: підруч. / Є.О. Харитонов, О.В. Старцев. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К.: Истина, 2007. – 816 с.
9. Шершеневич Г.Ф. Учебник Русского гражданского права / Г.Ф. Шершеневич. – [6-е изд.]. – СПб.: Башмаковы, 1907. – С. 809 с.
10. Гордон В.М. Наследование по закону и по завещанию / В.М. Гордон. – М.: Юридическая литература, 1967. – 199 с.
11. Ігнатенко В. Заповідальний відказ і заповідальне покладення як види позадоговірних зобов'язань / В. Ігнатенко // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 6. – С. 17–22.
12. Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток: моногр. / Ю.О. Заїка. – К.: КНТ, 2007. – С. 130.
13. Заїка Ю.О. Спадкове право: навч. посіб. / Ю.О. Заїка, Є.О. Рябоконт. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 288 с.
14. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. / за ред. В.М. Коссака. – [2-е вид. змін. і допов.]. – К.: Истина, 2008. – 992 с.
15. Цивільне право України: підруч.: в 2-х т. / [Є.О. Харитонova, О.В. Дзера, В.В. Дудченко та ін.]; за ред. Є.О. Харитонova, Н.Ю. Голубевої. – Х.: Одиссей. – Т. 1. – 2008. – 832 с.
16. Ігнатенко В.М. До питання про заповідальний відказ і заповідальне покладення як види позадоговірних зобов'язань / В.М. Ігнатенко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr-pravo.at.ua/index/0-313>.
17. Голубєва Н.Ю. Проблема класифікації недоговірних зобов'язань / Н.Ю. Голубєва // Актуальні проблеми держави і права. – 2007. – Вип. 31. – С. 74–77.
18. Ігнатенко В. Правова характеристика відносин, що виникають із заповідального покладення / В. Ігнатенко // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 8. – С. 31–35.
19. Гражданский кодекс Украины: научно-практический комментарий / [Е.О. Харитонов, И.И. Кучеренко, Е.И. Харитонova и др.]; под ред. Е.О. Харитонova; Н.Ю. Голубевої. – [6-е изд., с измен. и доп.]. – Х.: Одиссей, 2008. – 1280 с.